

DOROMB

Közköltészeti tanulmányok 4.

Szerkesztő
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

reciti
Budapest • 2015

Készült az OTKA 104758. sz. pályázat támogatásával
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében

Könyvünk a Creative Commons
Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

ISSN 2063-8175

Kiadja a *reciti*, az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja • www.reciti.hu
Borítóterv, tördelés, korrektúra: Szilágyi N. Zsuzsa
Nyomda és kötetészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

TÓTH Arnold, *Vőfélykönyvek és vőfélyversek a 19. században.*

Kézírtos vőfélykönyvek Északkelet-Magyarországon

Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 2015 (Officina Musei, 22), 591 l.

A *vőfélyversek*, pontosabban (a kötet szóhasználatával) *vőfélyszövegek* gyakran tűnhetnek a magyar folklorisztika állatorvosi lovainak. Nem túlzás: egy egész ménes kitelik belőlük. Miközben a néprajzi szakirodalom nem mindig tekinti őket a népköltészet részének, hiszen diákos, közköltészeti minták nyomán alakultak ki, s variálódásukra sem feltétlenül igazak a folklór más területein általánosnak tűnő tendenciák, a vőfélyversek láthatólag átvészelték a hagyományos paraszti kultúra elszigetelődésének és megszűnésének időszakát. Sőt, napjainkban furcsa módon a népi, kisközösségi vershasználat egyik utolsó virágzó ágazatát jelentik: sokak számára épp a legfalusiasabb és leghagyományosabb szövegfolklór-élményt, amihez még hozzáférhetnek. A neofolklorizmus és a városi lakodalmak tovább erősítették a vőfélykedés státuszát a jelenkori társadalomban (vőfélytalálkozó, honlapok, adattárak stb.), jóllehet ma ezt a megnevezést sokan kerülik – épp falusias asszociációi miatt –, s inkább *ceremóniamesternek* hívják magukat.

Nem mehetünk el tehát a jelenség mellett, hiszen ki tudja: nem ugyanilyen folyamatok játszódtak-e le a régiségben egy-egy, ma már autochton népi alkotásnak érzett szöveg vagy műfaj életében? Az alászálló kultúrjavak (*gesunkene Kulturgute*) kissé sarkított, felemás modellje e téren működésképesnek látszik, olyannyira, hogy szinte lépésről lépésre felfejthető a XVII., de még inkább XVIII–XIX. századi közköltészet (lakodalmi köszöntők és az első ponyvák) útja a népi írásbeliségbe és szájhagyományba, s megfigyelhetővé válik a szövegek variálódása és a modellként szolgáló versek újraírása.

Mindez tehát készen várta a kutatókat, mégis egészen napjainkig kellett várni a méltó összegzőre Tóth Arnold személyében, aki a korábbi szakirodalom alapos ismerete mellett rengeteg új szemponttal bővítette saját és az eljövendő kutatók fegyvertárát. Mivel nem vagyok folklorista, elsősorban az irodalomtörténet, főként a textológia nézőpontjából tudom méltatni a vaskos kötetet (kiragadott részletekkel!), s egy-két apró kiegészítéssel járulnék hozzá a további kutatáshoz.

A monográfia bevezetője részletesen tárgyalja a kutatástörténet tanulságait, a módszertani kérdéseket. A *Szokáskeret* című fejezet elsősorban a vőfély személyére/szerepére és az őt körülvevő eseménysor antropológiájára összpontosít, gazdag történeti és komparatív adattárral. A legerjedelmesebb rész a *Nyomatás, kézirat, népi írásbeliség* címet viseli, s külön tárgyalja a XVIII–XIX. századi ponyvanyomtatványok rendszerét, a XIX–XX. századi népi kéziratok (különösen az észak-magyarországi régióból származó források) tanulságait, majd a népi írásbeliségre vonatkozó általánosabb megfigyeléseket. A *Szöveg-*

elemzés fejezetében a szerző mélyreható történeti poétikai elemzést végez a szöveggyűjtemény anyagán, példás filológiai módszerekkel. Az értekező részeket letisztult, átgondolt hangnemű *Összegzés* zárja, majd az önálló kötetnyi terjedelmű *Példatár* olvasásába merülhetünk. A kötet végén forrásjegyzéket, részletes bibliográfiát és szójegyzéket találunk, sőt a legfontosabb forrásokból néhány illusztrációt is.

Tóth Arnold monográfiája alapvetően történeti folklorisztikai arculatú, ennek összetett nézőpontjával. A szerző egyik legfőbb érdeme, hogy harmonikus egyensúlyt teremtett a szövegfolklorisztika és az irodalomtörténet szempontjainak alkalmazása között. A kutatástörténet áttekintésében, majd a kodikológiai és textológiai elemzésekben egyaránt fontos szerephez jut a vőfélyszövegek köz-költészeti háttere, illetve az annak kutatásában kialakult módszerek használata. Ez egyrészt megtisztelő számunkra (Küllös Imola és jómagam nevében írom), másrészt jól esik látni, hogy a saját eljárásaink mások vizsgálatait is segíthetik. A tükörkép egyúttal önvizsgálatra int. Bevallom: épp Tóth Arnold szöveggyűjteménye ébresztett rá arra, hogy a lecsupaszított szövegközlés mellé még a főszövegben is érdemes lenne adni valamilyen fogódzót, legalább egy évszámot a vers végén, zárójelben. Ez segítette volna az eligazodást a vőfélyversek sok száz tételes itteni korpuszában is, de a jegyzetek szerencsére jól áttekinthetők.

A kutatástörténeti rész fő tanulsága, hogy a vőfélyversek tökéletesen beleil- lenek egy tágabb, modernebb folklórkonceptióba, s népköltési „életük” miatt senki sem vitathatja el tőlük ezt a státuszt. Nem a népi *eredet*, hanem a népi *használat*, esetünkben ráadásul kreatív megoldások sora erősíti meg ezt a pozícióját. A feltárt és bemutatott történeti források zömét mindazáltal a faluköz-össég értelmiségi tagjai írták össze. A vőfély szerepköre a XIX. században még láthatólag közelebb maradt literátus gyökereihez, s elevebb volt a lelkészi és diák szöveghagyomány hatása az előadók-összeírók személyén keresztül is: egy-aránt akad közöttük tanító, lelkipásztor és mesterember. Míg a XIX. századi Debrecenben még vőfélycéh is működött, addig a XXI. századra sok helyen vagy laikus foglalkozássá és rokoni szívességgé vált (kölcsonkért szövegekkel), vagy interneten megrendelhető rendezvény-szolgáltatássá. A vőfélyszerep sokrétű, nemzetközi kitekintésű elemzését is megkapjuk, ráadásul a szavalva elhangzó vőfélyversek hungarikum jellegének hangsúlyozásával, hiszen a szomszédnépek ilyen műfajú szövegei a rítusénekekhez állnak közelebb, illetőleg a XIX. századi magyar ponyvák hatására keletkeztek.

Az elemzett és közreadott forrásokat az 1839-re datált kecskeméti *Pántzél János-énekeskönyvtől* egészen a századfordulóig terjedő időszakig írták össze. Az északkelet-magyarországi fő gyűjtőkör elsősorban a szerző munkahelyének, a miskolci Herman Ottó Múzeum gyűjteményének profiljával függ össze. Az itt őrzött kéziratok kapcsán levont írásantropológiai és poétikai következtetések azonban túlmutatnak a térség történeti folklóráján, s nélkülözhetetlen tám-

pontokat adnak az egész magyar vőfély-témakör további kutatásához. A példás részletességgel bemutatott kéziratokon túl Tóth Arnold minden eddiginél elmélyültebben tárta fel a hazai vőfély- és násznagyponyvák szöveghagyományát a kezdetektől, Mátyus Péter és névtelen kiadók 1793-tól adatolható pesti, váci stb. füzetektől a XIX. századi lokális ponyvakiadásokig, sőt ezek kiadástörténeti családfáját is elkészítette (81). Kitér a Tatár Péter álnéven publikáló Medve Imre, valamint Egyed Antal, Hős József és más ponyvaköltők munkájára és affinitív stilizáló módszereire, bemutatja írásaik továbbhagyományozódását, ezáltal rávilágít a nyomtatott vőfélykönyv társadalmi közvetítő szerepére az értelmiség és a parasztság között.

Már a XVII. századi források arra utalnak, hogy a vőfély feddhetetlen erkölcsű, köztisztelőben álló tagja volt a közösségnek. Kár, hogy a régi rendtartások nem tudósítanak az előadás, a szavalás mikéntjéről. Idő teltével ezek az értékes utalások is megszaporodnak, s megtudjuk, hogy a XIX. században a halotti búcsúztatók drámaibb és expresszívebb előadásával ellentétben már a „csendes és tempóra tett komoly indifferens tónus” (70) volt a jellemző. Ekkoriban a hajdani szakrális és szertartásvezetői funkciók mellett a vőfély feladatköre kibővül: egyúttal a polgárosuló paraszti életmodell szószólójává válik. Ha úgy tetszik: továbbra is a végletes evés-ivás és szexualitás, az ösztönvilág ellenpólusa, mondhatni a morál (tudat) megtestesítője, a lagzi „kapitánya”. Tudós, néha talán anakronisztikusan komoly jelenség a lakodalmi forgatagban, súlyát a Mátyusponyva egyik sokat másolt sora is alátámasztja, hiszen a világ első házasságánál, Ádám és Éva menyegzőjén „Maga volt az vőfély az egek királya” (181). A gyakran felbukkanó Rebeka-történet mögött Pápai Páriz Ferenc *Izsák házassága versekben* című, ponyván gyakran kiadott művének eleven hatása áll. A vőfély által elmondott szövegek némelyikének önironikus értelmét épp saját „szerepkonfliktusa” adja, a külső és belső szempont együttjátéka. E rigmusok fontosságát jelzi, hogy míg az egyéb rítusénekek a magyar nyelvterület legnagyobb részén kiszorultak a menyegzői forgatókönyvből, addig a vőfélyversek egyre jobban terjednek és válnak variálódó, folklorikus közkinccsé. A világias mulatság és a gyakran teologizáló, diákos-tanáros fellépésű vőfély (akárcsak a betlehemes játékok Király szereplője) állandósult ellentétet őriz az esküvő szakrális és profán részletei között. A két vőfély vitájának (*vituperatio*) történeti elemzése épp ebbe az irányba mutat: a két pólust még a kései, elvariálódottabb szövegekben is tetten érhetjük (200, 206–207).

A motívumelemzések sorából kiemelkedik a cigányok ábrázolásának leírása (a vőfély szüntelen regulazza és irányítja őket),¹ illetve az asszonycsúfolás didaktikus és szórakoztató komponenseinek alapos bemutatása. A hazugság-

1 E motívumok történeti változásairól bővebben lásd TÓTH Arnold legújabb tanulmányát jelen kötetben!

mesék XVIII–XIX. századi repertoárjáról is bő áttekintést kapunk, joggal: e motívumkincs szervesen hozzátartozik például a vőfélyek egyik legelterjedtebb verstípusához, a vacsora kezdetén bemutatott *képtelen ételsor*hoz. Az ételek, különösen a káposzta és egyes téztafélék korjelző és regionális kódként is értelmezhetők; ennek kapcsán világít rá a szerző egyes ételtípusok „idegen” mivoltára a borsodi lakodalmi menüsorban – említésük a más vidékekről származó ponyvák e szakaszainak mechanikus, nem affinitív másolását jelzi. Bőségesen variálódnak viszont a bibliai és mitológiai nevek, néha sajátos kontaminációkban.

Csak dicséző szavak illethetik a vőfélyrigmusok verstani elemzését: érzékeny, kellő óvatossággal megfogalmazott tézisek és bőséges példaanyag könnyíti az értelmezést. Nagyon fontos, hogy a literátus hagyomány zömmel négysarkú 12-esekre épülő szövegeit hogyan rendezi át a népi gyakorlat, mindenekelőtt a szóbeli elhangzás szabadabb, $n+6$ -os alapelvű sorokká, apránként néha a rimes próza (*Reimrede*) hagyománya felé sodródva.

A szövegyanyag (215 vers) csoportosításakor Tóth Arnold *A Magyar Népzene Tára* III/A–B² és a *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század* 8. kötetének³ besorolásához hasonlóan a lakodalom valószínűsíthető (pontosabban: idealizáltan telített) forgatókönyvét követi. A verseken túl az ide kapcsolódó összes prózai köszöntőt, például a násznagy szavait is közli. A szöveggyűjteményben a versek a nyelvjárási sajátosságokat megőrző, de modern, gondos átírásban szerepelnek. Ha vesszük a fáradságot, hogy szokáselemenként olvassuk őket „össze”, részletesen feltárulnak az egyes szövegmotívumok használati körének határai, stílári és metrikai ingadozásai. A példatárat követő jegyzetek elsősorban az adott versek forrásaira és eredetére-előképeire vonatkozó adatokat közölnek, a megszozott alapossággal.

Tóth Arnold több helyen utal rá, hogy a lakodalmi szokásrend csak részlegesen rekonstruálható a vőfélyversekből, már csak amiatt is, mivel a versek egy részét sosem írták le, olyannyira rögtönözve születtek. A kisgyőri lakodalmak forgatókönyv-sémája (55) sem csupán az írott források nyomán született, hanem figyelembe veszi a recens gyűjtések tapasztalatait is. A források egy része viszonylag gyors lejegyzésre utal, mások hosszabb idő alatt keletkeztek, állandó átalakulással. A rögzített szövegek az élő – szinte sosem olvasott, hanem emlékezetből elszavalt – előadás háttereként és támogatójaként szolgáltak, ide értve a (néha alternatív) sorszámozást és egyéb paratextusokat. Különösen tanulságos annak finom elemzése, hogy esetenként *több különböző ponyva szövege* egyesül a kéziratos verzióban, amely, mint Tóth Arnold kimutatja, akár maga

2 *Lakodalom*, s. a. r. Kiss Lajos, Bp., Akadémiai, 1955–1956 (A Magyar Népzene Tára, III/A–B).

3 *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8).

is szolgálhat későbbi nyomtatványok forrásaként vagy bázisaként. A források egy része omniárium, tehát a „szöveggazdák” mindennapi tudásáról és egyéb versismeretéről is tanúskodik. A szerző figyelmét még az sem kerülte el, hogy a lejegyzések dátumait öröknaptárral ellenőrizze. Kiderült, hogy a borsodi vőfélyek többségében hétköznap írták le a verseket, túlnyomórészt hétfőn vagy csütörtökön (ellentétben az erdélyi vizsgálatok során kirajzolódott, jellemzően hétfévi íráseseményekkel).

Néhány ötlet a további kutatásokhoz. A későbbiekben külön vizsgálatot érdemelnek a protestáns kollégiumi irodalommal és a prédikációs gyakorlattal való szövegszintű kapcsolatok; ezekből itt csak ízelítőt kapunk, ha mégoly fontosakat is. Az a megjegyzés, hogy a quodlibetek írása közvetlenül a propozíciós iskolai verselés része lenne, kicsit elnagyolt: inkább azok paródiája, az ott elsajátított versifikatori technika tréfás alkalmazása. Nagyon fontos lenne egy országos felekezeti áttekintés a XIX. századi vőfélykönyvek provenienciája szerint, ez értelmezhetőbbé tenné az itt közölt, református többségű anyag jellegzetes vonásait. A későbbiekben érdemes lenne készíteni egy olyan, közérthető ábrát a példatárban kiadott versekről, amely bemutatja az egyes nyomtatott bázisszövegek jelenlétét a kéziratokban, számszerű adatokkal.

Nem derül ki, vajon vannak-e a vőfélyverseknek későbbi *kalendáriumi kiadásai* az 1829-es pesti naptáron kívül. Ugyancsak fontos lenne, hogy a szerző a további kutatásai során részletesebben megvizsgálja a jelenleg kissé hiátusnak tűnő 1840-es évek kézíratos anyagát. Ne feledkezzünk meg az Erdélyi János népköltési antológiájában (1846–1848) megjelent vőfélyversekről, sőt a kötet hátrországát jelentő gigászi kézíratos korpuszban lévőkről sem, amelyeket a Kisfaludy Társasághoz küldtek be az 1830–40-es években, s ma az MTA Kézirattára őriz. Ezek, illetve a egyes tartalmú kézíratos gyűjtemények jelenleg csak említés-ként szerepelnek, de megérdemlik a további kutatásokat (20). E források lokális hovatarozása sem mindig tisztázott, így elvben nem zárhatók ki az északkelet-magyarországi kontextusból, s ha mégis bizonyítottan máshol keletkeztek, kontrollcsoportként támaszkodhatunk rájuk. E nem áttekinthetetlenül nagy, de fontos versanyag bizonyosan új filológiai tanulságokkal szolgálna a kissé alul-reprezentált, illetve csak a nyomtatott kiadásokon keresztül bemutatott XIX. század közepi időszakhoz. Az Ethnológiai Adattár anyagában is nyilván akad még integrálható régi forrás. Jó volna e tapasztalatokat még itt-ott beépíteni a lenyűgözően gondos és szempontokban gazdag elemzésekbe – éppen azért, mivel a monográfia nem szorítkozik az adott régió vőfélyhagyományának vizsgálatára, hanem (szerencsénkre) jóval tágabban tekint szét az elhanyagolt tudományterületen.

A kéziratok szerepének hangsúlyozásával semmiképp sem a nyomtatott vőfélykönyvek (főként a Mátyus Péter-féle ponyva) nyilvánvaló hatását vitatom, de kétségtelen, hogy nem minden közösség *közvetlenül* ezekre a kiadványokra tá-

maszkodott, hanem az apránként helyi variánssá csiszolódo, kéziratban és oralisan terjedő hagyományra. (Összehasonlító példaként: a falusi templomokban vagy a paraliturgiában énekelt egyházi énekeket sem feltétlenül csak ősforrásokkal, a XVI–XVII. századi énekeskönyvekkel érdemes összevetni – hiszen azokat épp ők nemigen ismerhették –, hanem a későbbiekkel, sőt az adott faluból más alkalommal gyűjtött, hasonló műfajú repertoárral is.) Maga a szerző írja, hogy „[a] nyomtatott vőfélykönyvek természetüknél fogva nem képesek alkalmazkodni a lakodalom menetének lokális változataihoz” (54.). Ilyen értelemben a sztemma felsőbb ágán található, alapmodellként szolgáló, de nem reflexióképes ponyvakiadványok sem feltétlenül ígérnek több tanulságot, mint a vizsgált kéziratok valamely egykorú, más régióban született távoli „unokatestvére”.

Tóth Arnold értékes és hiánypótló kötete a történeti folklorisztika utóbbi évekbeli csúcsteljesítményei közé tartozik, méltó társa Mikos Éva,⁴ Gulyás Judit⁵ és Domokos Mariann⁶ XIX. századi kutatásainak. Alapvető, megkerülhetetlen szakirodalom, nemcsak e témakörben.

Csőrsz Rumen István

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

4 PL. MIKOS Éva, *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*, Bp., L'Harmattan, 2010 (Szó-hagyomány).

5 PL. GULYÁS Judit, *„mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?”: A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Bp., Akadémiai, 2010 (Néprajzi Tanulmányok).

6 DOMOKOS Mariann, *Szövegalkotási stratégiák a magyar népmesegyűjtés és -kiadás elméletében és gyakorlatában a 19. században (1848–1872)*, PhD-disszertáció, Bp., ELTE, 2009; monográfia-változata megjelenés előtt.